

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica 14 (2019)

ISSN 2083-1765

DOI 10.24917/20831765.14.11

Tom dedykowany Pani Profesor Józefie Kobylińskiej

Maciej Mączyński

ORCID 0000-0001-7310-9507

Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków

Gwarowe sufiksy *-ok* [-ak], *-oc/-ac* [-acz], *-ula* i *-ka* w *Słowniku gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)* Józefy Kobylińskiej

Słowa kluczowe: słowotwórstwo gwarowe, ekspresywność gwary, nazwy osób, aksjologia językowa

Keywords: dialectal word formation, expressivity of a dialect, names of people, linguistic axiology

W roku 2001 w Wydawnictwie Naukowym ówczesnej Akademii Pedagogicznej (dziś Uniwersytetu) Dostojna Jubilatka – Profesor Józefa Kobylińska opublikowała *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*¹, w którym zgromadziła ponad 10 000 wyrazów zebranych od żyjących użytkowników gwary oraz zaczerpniętych z dzieł literackich – głównie z pism Władysława Orkana. O języku tego pisarza pisała Autorka w wielu artykułach wcześniejszych², gwarze jego utworów poświęciła monografię z roku 1990 (Kobylińska 1990). W recenzji wydawniczej słownika śp. Profesor Marian Kucąła napisał:

Gwarowy słownik gorczański będzie niewątpliwie pożyteczny dla leksykografii gwarowej. Zawiera ponad 10 000 haseł (bez podhaseł i związków wyrazowych, z tego około trzy czwarte to wyrazy i wyrażenia interesujące, ważne dla geografii językowej. Jest to jeden z dużych słowników regionalnych. Obecnie trudno by już było zebrać taki materiał, gdyż gwary się cofają i zanikają³.

Ważny podkreślenia jest fakt, iż Profesor Kobylińska zna tę gwarę, urodziła się bowiem we wsi Słomka (dziś jest to ulica Mszany Dolnej), wzrastała więc pomiędzy ludźmi, dla których gwara zagórzańska była kodem dominującym. Było to na długo przed „inwazją” mediów, zwłaszcza telewizji, która, stanowiąc istotną

¹ J. Kobylińska, *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*, Kraków 2002, dalej SGG(Z).

² Zob. bibliografię prac Autorki opracowaną przez M. Mączyńskiego (2002: 9–15).

³ Z recenzji wydawniczej prof. Mariana Kucąły – fragment zamieszczony na tylnej okładce *Słownika*. Przypomnijmy, iż recenzję tę pisał prof. Kucąła w 1990 r., jeszcze przed ukazaniem się *Słownika gwary orawskiej* Józefa Kąsia zawierającego 21 000 haseł, czy tego samego autora *Ilustrowanego leksykonu gwary i kultury podhalańskiej* mającego docelowo zawierać 50 000 haseł.

zmianę cywilizacyjną, znacznie się przyczyniła do zmian w języku ludności wiejskiej⁴. Oprócz niewątpliwej wartości leksykograficznej *Słownik* Józefy Kobylńskiej zawierający zbiór leksyki z końca wieku XIX i całego wieku XX ma także wartość szczególną dla badań nad gwarowym słowotwórstwem⁵. Świadomość tę miała Autorka, gdyż, omawiając we wstępie cechy słowotwórcze zebranego słownictwa gwarowego, poczyniła wiele ciekawych spostrzeżeń dotyczących produktywności formantów. W zakresie słowotwórstwa rzeczowników, oprócz innych istotnych cech, Autorka zwróciła uwagę na częste występowanie sufiksu *-acz -oc// -ac*⁶ oraz sufiksu *-ak -ok* w derywatach należących do kategorii *nomina agentis* tworzonych od czasowników i od przymiotników. W niniejszym artykule chcę przyjrzeć się sufiksom *-acz* i *-ak* tworzącym *masculina* oraz sufiksom *-ula* i *-ka* wyspecjalizowanym w tworzeniu nazw żeńskich od męskich. Zadanie, jakie sobie wyznaczam, to potwierdzenie hipotezy, sformułowanej po ogólnym oglądzie *Słownika*, iż sufiksy te często wprowadzają do derywatów znaczny ładunek emocjonalny, który powoduje, iż ta część leksyki gwarowej jest nasyczona aksjologicznie.

Sufiks *-ok [-ak]*

Według Franciszka Sławskiego (SP I 89) psł. sufiks *-akъ* tworzył dewerbalne *nomina agentis* i *instrumenti*, a w formacjach odrzeczownikowych nazwy osób związanych z przedmiotem wyrażonym przez podstawowy rzeczownik⁷. We współczesnej polszczyźnie sufiks *-ak* jest wielofunkcyjny, wśród derywatów mutacyjnych sporo jest wyrazów nacechowanych pejoratywnie (zob. Grzegorzczukowa, Puzynina 1979: 155 i n.). Wśród formacji gwarowych zebranych w *Słowniku* Kobylńskiej liczne są dewerbalne nazwy osobowych subiektów czynności, np.: babrak *babrok* 'człowiek pracujący niedbale; partacz' od *babrać* się 'brudzić się' ze zmianą znaczenia, choć w SGP PAN (I 233) zanotowano *babrać* się w znaczeniu 'robić coś niedbale, brudno'⁸; bajak *bajok* 'bajarz, pleciuga, mówiący głupstwa' od *bajać* 'opowiadać głupstwa, zmyślać'; bajtlak *bajtlok* 'człowiek opowiadający rzeczy zmyślane, bzdury' od *bajtlować* 'opowiadać rzeczy zmyślane'; beblak *beblok* 'człowiek mówiący dużo, niewyraźnie i od rzeczy' od *beblać* 'mówić niewyraźnie, dużo, głupio i byle co'; bejdak *bejdok* 'pleciuga, głupiec, mówiący bez sensu' od *bejdać* 'pleść głupstwa,

⁴ O zmianach w gwarach dokonujących się współcześnie pisało wielu dialektologów, zob. m.in. Kaś, Kurek 2001.

⁵ Hasłem w SGG(Z) jest wyraz „różniący się od jego postaci literackiej pod względem fonetycznym, słowotwórczym, fleksyjnym lub znaczeniowym, a także leksem funkcjonujący tylko w gwarze” (SGG(Z): XXI).

⁶ Formę gwarową wyrazu lub sufiksu zanotowaną w SGG(Z) podaję kursywą. Sufiks *-acz* w gwarze zagórzańskiej realizowany jest z *a* ścieśnionym, czyli jako *-oc*. Rzadka, ale jednak występująca realizacja z *a* jasnym *-ac* jest – jak twierdzi prof. Kobylńska – skutkiem wpływu języka ogólnego.

⁷ Zasięg geograficzny polskiego sufiksu *-ak* omówił Michalewski (1977: 68–85).

⁸ Podstawy słowotwórcze, od których pochodzą omawiane w artykule derywaty, znajdują się w SGG(Z). W nielicznych przypadkach, gdy SGG(Z) ich nie notuje, wykorzystuję SGP PAN oraz kartotekę SGP PAN. Przytoczone stamtąd podstawy pochodzą z Mszany Dolnej, Kasinki lub Mszany Górnej.

mówić bez sensu'; cherlak *chyrlok* 'człowiek słaby, wątpy, mizerny, chuderlawy, chorowity' od cherlać (SGP PAN III, 3: 490) 'niedomagać; długo i często chorować'; chlaptak *chlaptok* 'mężczyzna mówiący byle co, bzdury, głupstwa' od chlaptać (się) 'mówić byle co, pleść bzdury; pić głośno; chlapać się (w wodzie, w błocie)'; chlastak *chlastok* 'mężczyzna mówiący byle co, bzdury, głupstwa' od chlastać 'bić czymś aż wyda odgłos; rozpryskiwać wodę; mówić głupstwa; mieć biegunkę'; chorlak *chorlok* 'człowiek chorowity, cherlak' od chorlać 'chorować, kwękać'; ciaptak *ciaptok* 'mężczyzna mówiący byle co, bez zastanowienia' od ciaptać (się) 'pluskać się w płytkiej wodzie; pleść, mówić byle co'; derdak *dyrdok* 'mężczyzna chodzący drobnym kroczeniem' od dyrdać 'iść szybko, drobnym kroczeniem' (kartoteka SGP PAN); dłubak *d(ł)ubok* 'człowiek wolno i zbyt dokładnie pracujący' od dłuwać w znaczeniu 'pracować wolno i zbyt dokładnie'; drzystak *dż(ż)ystok* 'mężczyzna dużo mówiący, bez sensu (pierwotnie puszczający gazy)' od drzystać 'wypuszczać gazy; mieć rozwolnienie'; dziamdziałak *dziamdziok* 'człowiek jedzący powoli, przeżuwiający długo i głośno; człowiek niemrawy, powoli mówiący' od dziamdziać 'jeść powoli i głośno'; grajdak *grajdok* 'człowiek niemrawy, powolny, nieporadny od grajdać się 'zbierać się niemrawo, iść powoli'; graślak *graślak* 'człowiek niezdarnie chodzący na krzywych nogach' od graślać się 'chodzić krzywo, niezdarnie na krzywych nogach'; guzdrak *guzdrok* 'człowiek powolny, powoli pracujący' od guzdrać się 'wybierać się powoli, nie spieszyć się, pracować wolno'; mamlak *mamlak* 'człowiek mówiący niewyraźnie, dużo, bez sensu' od mamlać 'jeść powoli, przeżuwać; mówić niewyraźnie, bez sensu'; mamrak *mamrok* 'mężczyzna niewyraźnie mówiący, gderliwy' od mamrać 'mówić niewyraźnie, mrużyć (ze złością), gderać'; paplak *paplok* 'gadula, człowiek mówiący dużo i bez sensu' od paplać 'mówić dużo, byle co'; paprak *paprok* 'mężczyzna nieporządnie coś robiący' od paprać (się) 'robić coś źle, brudzić się'; pijak *pijok* 'człowiek nadużywający alkoholu' od pić, pijesz; piestak *piestok* 'guzdrała' od piestrać się 'zbierać się powoli; guzdrać się'; strażak *strazok/strożok* od strażować 'pełnić straż'; supłak *supłok* 'człowiek powoli i mało wydajnie pracujący' od supłać 'robić coś powoli; gmerać'; szturchak *šturchok* 'popychadło, człowiek źle pracujący' od szturchać 'uderzać kogoś (niezbyt mocno); robić coś byle jak, od niechcenia'; tryndak *tryjdok* 'chodzący w kółko, niepotrzebnie; mówiący dużo, niepotrzebnie, bez sensu' od tryndać *tryjdać* 'dreptać w miejscu, deptać idąc drobno; mówić bez sensu'; zbijak *zbijok* 'człowiek nadmiernie oszczędny, gromadzący pieniądze, zapobiegliwy, sknera' od zbijać m.in. 'nadmiernie oszczędzać, gromadzić bogactwo'. Do tej kategorii należy też odrzeczownikowy skotak *skotok* 'pasterz (stare)' od skot 'bydło'.

Z 28 nazw osobowych subiektów czynności 11 derywatów to nazwy osób utworzone od onomatopeicznych czasowników oznaczających sposób mówienia: 'mówić dużo, niewyraźnie; pleść głupstwa', 7 derywatów nazywa osoby pracujące niedbale, wolno i nieporadnie, mniej liczne są nazwy motywowane czasownikami oznaczającymi charakterystyczny sposób chodzenia. Zarówno derywaty, jak i podstawy należą do słownictwa ekspresywnego, są to najczęściej określenia pejoratywne, które w sprzyjających okolicznościach socjolingwistycznych mogą

funkcjonować jako przezwiska, przechodząc z kategorii *nomen apelativum* do kategorii *nomen proprium*⁹.

Sufiks -ak tworzy w gwarze zagórzańskiej również odrzeczownikowe i odprzymiotnikowe (wyjątkowo odczasownikowe) nazwy nosicieli cech charakterystycznych (nazwy znamionujące). Należą tu: blejdek *blejdok* 'człowiek niepoważny, mówiący byle co' od blejdats; cepak *cepok* 'głupek, człowiek tępy, nieokrzesany' od cep 'ts'; chuchrak *chuchrok* 'człowiek, mizernie wyglądający, chuchro' od chuchro (SGP PAN IV, 1: 120) 'człowiek wąty, delikatny, mizerny, słabowity'; chuderlak *chuderlok* 'człowiek chudy, źle wyglądający, słaby fizycznie' od chuderlawy 'ts'; ciućmak *ciućmok* 'niezdara, człowiek niemrawy, powoli pracujący' od ciućma 'ts'; ciumak *ciumok* 'człowiek powolny w pracy, niezdara' od ciuma (SGP PAN IV, 2: 433) 'niedołęga, niezdara, człowiek pozbawiony sprytu'; cudak *cudok* 'dziwak' od cudny 'dziwny, dziwaczny'; dupak *dupok* 'fujara (obraźliwe)' od dupa 'tyłek, anus; fujara'; fifak *fifok* 'spryciarz, kpiarz, cwaniak, człowiek pewny siebie' może od fif (kartoteka SGP PAN) 'fortel, sztuczka, figiel'; gizdak *gizdok* 'brudas (ubrudzony w kale) mężczyzna brudny, niemoralny' od gizd 'brud, nieporządek; człowiek niemoralny' (kartoteka SGP PAN); głuptak *guptok* 'głupiec' od głuptawy; lumpak *lómpok* 'nicpoń, utracjusz, pijak od lump 'ts'; niepilak *niepilok* 'człowiek obcy, nie swój, nie pochodzący z rodziny' od niepili 'ts' obleśniak *łobleśniok* 'człowiek obrzydliwy, niechlujny, niemoralny' od obleśny; opaczniak *łopacniok* 'człowiek robiący wszystko źle, na opak, nieudacznik' od opaczny 'odwrotny, nie taki jak powinien być'; opleśniak *łopleśniok* 'stary sknera' od opleśniały 'spleśniały dookoła' opaterniak *łopaterniok* 'niezdara, fujara' od opaterny¹⁰; parobczak *paropczok* 'młody chłopak' od parobek; pazdrak *pazdrok* 'skąpiec, chciwiec, chytrus, człowiek zachłanny' prawdopodobnie od gw. *pazdur* 'pazur'¹¹; pierwszak *piyrsok* 'pierwszoklasista' od pierwszy; podleśniak *podleśniok* 'człowiek mieszkający pod lasem' od pod lasem; próźniak *próźniok* 'nierób, leń' od próżny; sietniak *sietniok* 'człowiek słabowity, cherlak; przygłupi, niedorozwinięty' od sietnieć 'nędznieć z choroby, cherlać' (kartoteka SGP PAN); ślepek *ślypok* 'człowiek ślepy, słabo widzący' od ślepy; wisielak *wisielok* 'wisielec; obwieś' od wisielec 'ts'; wredniak *wredniok* 'brzydal, paskuda, mężczyzna wstrętny' od wredny; zdechlak *zdechlok* 'człowiek chorowity, mizerny' od zdechły.

Niesobowe nazwy nosicieli cech to: baniak *baniok* 'duży blaszany garnek' od bania 'coś wypukłego'; blaszak *blasok* 'garnek blaszany, też do gotowania bielizny'

⁹ Przewisko trzeba za M. Biolik (1983: 174–175) rozumieć jako dodatkową, nieoficjalną nazwę własną, która jest: a) indywidualna, b) nielegalizowana, c) motywowana semantycznie. O przezwiskach i przydomkach jako czynnikach podtrzymujących gwarę zob. Ziajka (2014: 121–130). Według Cz. Kosyła (1988) przezwiska ludowe powstają najczęściej od charakterystycznych czynności (np. mówienia, chodzenia) oraz cech zewnętrznych i wewnętrznych.

¹⁰ Kartoteka SGP PAN notuje wyraz *opaterny* głównie z południowego pasa Polski, zawsze jednak w znaczeniu 'ostrożny, przezorny, troskliwy, uważny'. Antonimem w innych gwarach (np. w Więciórcu zob. Kucała 1957: 241) jest wyraz *nieopaterny* 'nieroztropny, niechlujny, lekkomyślny'. Znaczenie zanotowane w SGG(Z) jest wyjątkowe.

¹¹ Wyraz jest notowany w kartotece SGP PAN, oprócz tego jest jeszcze *pazdrawiec* 'ts' SGG(Z) oraz 'taki, co jak się z kimś bije, to tylko z pazurów ma obronę' (kartoteka SGP PAN Mszana Dolna), *pazdrawy* 'pazerny, zachłanny, chytry, łakomy' (SGG(Z), kartoteka SGP PAN, Kucała 1957), forma żeńska *pazdrawica* 'ts' i *pazdrula* 'ts'. Pochodność od gw. *pazdur* wydaje się możliwa.

od blacha; cierniak *ciyrniok* 'kolczasty krzew, tarnina; ostry kolec' od cierz; czaplak/caplak *caplok* 'szeroki i niski garnek' od czaplasy/caplaty 'spłaszczony na końcu'; gliniak *gliniok* 'garnek gliniany' od glina; kamieniak *kamiyniok* 'garnek kamienny' od kamień, litrzak *licz(sz)ok* 'garnek litrowy' od litr; maliniak *maliniok* 'krzew maliny' od malina; mleczak *mlycok* 'prosię pijące jeszcze mleko od krowy'; pobocznik *po-bocniok* 'pasek przy chomacie podtrzymujący dyszel' od poboczny; ostrzak *toszczok* 'placek z mąki owsianej z ostrymi owsianymi otrębami' od ostry; porwózcak/powrózcak *porwóscok/powróscok* 'prosię nieco podrośnięte, prowadzone na jarmark na sznurku (powrózku)' od porwózek/powrózek.

Niewiele jest w SGG(Z) nazw narzędzi (środków czynności) derywowanych sufiksem -ak. Należą tu: gnojak *gnojok* 'wóz do wywożenia gnoju' od gnój, sienniak *siyńniok* 'duży wóz drabiniasty do zwożenia siana' od siano; refiak//ryfiak *ryfiok* 'wóz z drewnianymi kołami okuty żelaznymi obręczami' od refa 'żelazna obręcz'; trzyniak *cz(sz)yniok* 'przetak o dużych otworach do odsiewania zboża i trzyn' od trzyny 'resztki słomy po odsianiu zboża i plew w przetaku'. Wyraz żeleźniak *zeleźniok* 'żelazny (żeliwny) garnek; wóz na żelaznych kołach' od żelazny, w zależności od tego, który z desygnatów oznacza, należy do dwóch kategorii: nazw znamionujących i nazw narzędzi.

Niejasną motywację mają: lejbak *lejbok* 'lekkoduch pleciuga'; papciak *papciok* 'człowiek o nalanej, tłustej, okrągłej twarzy' poklak *poklok* 'niezdara'; szturmak *sturmok* 'popychadło, niezdara; najczęściej o nierozgarniętej tępej dziewczynie, służącej'¹².

Zdecydowana większość derywatów z sufiksem -ak zanotowanych w SGG(Z) to formacje ekspresywne, najczęściej nacechowane pejoratywnie. Niektóre z haseł Autorka w taką informację wyposażała. W *Słowniku gwary orawskiej* Kąsia w definicjach leksykalnych wyrazów nacechowanych pejoratywnie stosuje się formułę „z ujemnym nacechowaniem emocjonalnym” (Kąś 2003), czasem „z niechęcią o.....” i in. Dokonywane przez autora słownika kwalifikacje wynikają z posiadanej świadomości językowej, która, uwzględniając konteksty i pojawiające się w nich warianty znaczeniowe, pozwala w leksyce gwarowej wyodrębnić warstwę leksemów nacechowanych ujemnie. Omówione powyżej derywaty z sufiksem -ak mogą świadczyć, iż w gwarze zagórzańskiej istnieje rozbudowany system ocen negatywnych, poprzez który użytkownicy języka patrzą na innych, oceniają ich i przez takie, a nie inne nazywanie wyrażają swój krytyczny stosunek¹³.

Sufiks -oc//ac[-acz]

W prasłowiańszczyźnie produktywny sufiks -ačь (którego podstawową postacią jest -čь), tworzył *nomina agentis* i *instrumenti* od a) pierwiastków, b) od tematów

¹² Wyraz *szturmak* Brückner (SE 556) wywodzi z niem. *Sturm, stürmen* 'o burzy' i 'o ataku wojska'. O znaczeniach wyrazu związanych z militariami w dawnej Polsce zob. Gloger (ES IV: 338). Zmiana znaczenia 'popychadło, niezdara', ale i też 'nieruchawy leń', jest znana w całej Polsce, szczególnie na północy (zob. kartoteka SGP PAN). Ciekawe jest odizolowane znaczenie 'laska niezgrabna, kawał kija' z Czchowa nad Dunajcem.

¹³ Tę samą funkcję sufiksu -ak, tyle że w kaszubszczyźnie, zauważyła Ewa Masłowska (1982: 46).

werbalnych zakończonych na *-i, -a*; rzadziej łączył się z podstawami rzeczownikowymi (SPI 102). W SJPD sufiks ten wystąpił w ok. 550 wyrazach (zob. Grzegorzyczkowa, Puzynina 1979: 93) w przeważającej liczbie wyrazy te są motywowane podstawami czasownikowymi. W SGG(Z) przeważają formacje należące do kategorii nazw osobowych subiektów czynności tworzone od gwarowych podstaw czasownikowych¹⁴. Należą tu: *charkacz charkoc* 'człowiek opryskliwy, kłótniwy, zrzęda, pokrzykujący na innych; żarłok' od *charkać*; *chodzac chodzoc* 'chodzący, coś lub ktoś poruszający się' od *chodzić*; *ciamkacz ciamkoc* 'mężczyzna niemrawy, rozlazły; jedzący głośno; mówiący niewyraźnie' od *ciamkać*; *ciułacz ciułoc* 'człowiek oszczędny' od *ciułać*; *dudracz dudroc* 'człowiek powoli pracujący' od *dudrać się* 'pracować powoli; grzebać (w czymś)'; *fukacz fukac* 'mężczyzna opryskliwy, fukający' od *fukać*; *furgacz furgoc* 'mężczyzna, który wciąż lata, nigdzie miejsca nie zagrzeje' od *furgać* 'fruć, chodzić szybko'; *gardlacz garloc* 'człowiek głośny, krzykliwy, rozwrzeszczany' od *gardlaczyć* 'wrzeszczeć, krzyczeć'; *graślacz graśloc* 'człowiek niezdarnie chodzący na krzywych nogach' od *graślać się* 'chodzić krzywo, niezdarnie, na krzywych nogach'; *guzdracz guzdroc* 'człowiek powolny, powoli pracujący' od *guzdrać się*; *kłapacz kłapoc* // *kłapac* 'gadula, człowiek dużo, szybko i bez sensu mówiący'; *kopacz kopoc* 'mężczyzna kopiący ziemniaki' od *kopać*; *koślacz kośloc* 'człowiek chodzący niezdarnie krzywo' od *koślać się* 'chodzić niezdarnie na rozstawionych nogach'; *króbacz króboc* 'zrzęda, człowiek wiecznie gderający, niezadowolony' od *króbać* 'dużo mówić (raczej ze złością); nudzić, zrzędzić'; *mamlacz mamloc* 'człowiek mówiący niewyraźnie, dużo, bez sensu' od *mamlać* 'jeść powoli, przeżuwać; mówić niewyraźnie, mrużyć'; *mamracz mamroc* 'mężczyzna niewyraźnie mówiący, gderliwy' od *mamrać* 'mówić niewyraźnie, ze złością, gderać'; *naganiacz naganiac* 'mężczyzna, który namawia do czegoś, organizuje coś' od *naganiać*; *nukacz nukoc* 'człowiek stale popędzający innych do pracy; szperający' od *nukać* 'namawiać, prosić, zachęcać; szukać, szperać'; *podchlebiacz potklybiac* 'pochlebca' od *podchlebiać*; *podjudzac podjudzac* 'mężczyzna podjudzający innych' od *podjudzać*; *poganiacz poganiac* 'młody chłopak poganiający konie, czy owce' od *poganiać*; *popierdowacz popierdowac* 'człowiek chodzący z kąta w kąt, nierobiący nic konkretnego' od *popierdować* 'popuszczać gazy; chodzić z kąta w kąt; nie robić nic konkretnego'; *pozberkowacz pozbyrkowac* 'człowiek nierobiący nic konkretnego' od *pozberkować* 'uchylać się od pracy; chodzić z kąta w kąt; nie robić nic konkretnego'; *pyskacz pyskoc* 'mężczyzna kłótniwy' od *pyskować*; *pytacz pytac* 'družba zapraszający na wesele' od *pytać* 'prosić; najmować kogo do pracy; zważać'; *spychacz spychac* 'człowiek byle jak pracujący' od *spychać*; *szturchacz*

¹⁴ Są wśród nich także rzeczowniki wielomotywacyjne, które należą zarówno do tej, jak i do innych kategorii słowotwórczych, np. nosiciele cech, o czym decyduje semantyka. Tak np. wyraz *ciamkacz* motywowany parafrazą 'ten, kto ciamka' jest używany jako nazwa 1) tego, kto je głośno, 2) tego, kto niewyraźnie mówi, 3) takiego, który jest niemrawy, rozlazły. 1) i 2) uzasadniają przynależność derywatu do kategorii nazw subiektów czynności, 3) natomiast wskazuje na nosiciela cechy, co jest zbieżne ze znaczeniem innych gw. wyrazów, np.: *ciama* 'człowiek niezaradny, nierozgarnięty' (SGP PAN 4, 2:247) *ciamcia* 'człowiek nierozgarnięty, rozlazły' (SGP PAN 4, 2:248); *ciamara* 'człowiek niedorozwinięty, niedołęga' (SGP PAN 4, 2:248); *ciamra* 'człowiek ślamazarny, nierozgarnięty' (SGP PAN 4, 2:249) derywowanych od reduplikowanej interiekcji *ciamciam*, która prymarnie transkrybowała dźwięk towarzyszący głośnemu jedzeniu, mlaskaniu (zob. SE Boryś 2006: 76).

śturkoc ‘człowiek źle, byle jak pracujący; popychadło’ od *szturchać* ‘uderzać kogoś (niezbyt mocno); robić coś od niechcienia, byle jak’; *udawacz łudawac* ‘bлагий; ten, kto udaje kogoś ważniejszego, kim nie jest’ od *udawać*.

W SGG(Z) niewiele jest odrzeczownikowych i odprzymiotnikowych derywatów charakteryzujących. Należą tu: *bogacz bogoc* ‘bogaty gospodarz’ od *bogaty*; *brzuchacz bżuchoc* ‘człowiek z dużym brzuchem; burżuj’ od *brzuch*; *garbacz garboc* ‘człowiek garbaty’ od *garb*; *głuchacz głuchoć* ‘o człowieku głuchym’ od *głuchy*; *grzywacz grzywac* ‘gatunek gołębia’ od *grzywa*; *kołacz kołoc* ‘razowy chleb drożdżowy pszenny posmarowany bryndzą lub serem’ od *koło*; *kudłacz kudłoc* ‘człowiek kudłaty z rozwichrzonymi włosami’ od *kudły*; *piegacz piegoc* ‘mężczyzna piegowaty’ od *piegi*; niejasny, nieznanym SGP PAN w tym znaczeniu *pukłacz pukloc* ‘mężczyzna pyzaty, z pełnymi policzkami’¹⁵; *plugacz plugoc* ‘łakomczuch, zazdrośnik, chytrus’ od *plugawy*; *rogacz// rohacz rogoc//rohoc* ‘samiec sarny’ od *rogi*; *smarkacz smarkoc* ‘niedorostek, mały chłopiec’ od *smark*; *szczerbacz scyrboc* ‘mężczyzna bez wielu zębów’ od *szczerba*; *wargacz wargoc* ‘człowiek z dużymi wargami’ od *wargi*.

Sufiks *-acz* w gwarze zagórzańskiej derywuje nieliczne nazwy narzędzi: *fugacz fugoc* ‘przyrząd (rodzaj dłutka) do robienia rowków (fugowania gontów)’ od *fugować/fuga*; *krąpacz // krępacz krómpoc* ‘specjalnie zakrzywione widły do ściągania gnoju z wozu’¹⁶; *pogrzebacz pogrzybac* ‘pogrzebacz’ od *pogrzebać*; *spychacz spychac* ‘ciężka maszyna spychająca ziemię’ od *spychać*; *tlukacz tukoc* ‘pałka drewniana na długim uchwycie do tłuczenia, ubijania ziemniaków dla bydła i świń’ od *tluc*; *uchacz łuchoc* ‘przyrząd do wycinania otworów w uchu putni, cebrzyka’ od *ucho*.

Sufiks *-acz*, tworząc nazwy osobowych subiektów czynności oraz nazwy charakteryzujące, podobnie jak sufiks *-ak*, do znacznej części wyrazów wnosi nacechowanie ekspresywne, zasadniczo ujemne. Podobnie jak w kaszubszczyźnie (Masłowska 1982: 45) pejoratywność związana jest z nacechowaniem podstaw słowotwórczych, wśród których są odonomatopeiczne czasowniki oznaczające sposób mówienia lub jedzenia, motywowane interiekcjami lub też czasowniki określające sposób poruszania się.

Sufiks *-ula*

Część z tych formacji posłużyła jako podstawy dla feminatywów tworzonych częstym w gwarze Zagórzan sufiksem *-ula*. Sufiks *-ula*, jak podaje F. Sławski (SPI 110), w wyrazach psł. nie występował, w poszczególnych językach słowiańskich był formantem ekspresywnym tworzącym *augmentativa*, tworzył też pejoratywne nazwy działacza. Z kolei ekspresywny sufiks *-ul’a* „w kilku językach słowiańskich derywuje także nomina feminatywa, przede wszystkim nazwy żon od nazwisk czy zawodów mężów” (tamże). O ogólnosłowiańskim zasięgu sufiksu *-ula* tworzącego *deminutiva* oraz nazwy żeńskie od męskich pisał Witold Doroszewski (1929: 81–82). W SJPD wystąpiło 17 formacji z sufiksem *-ula*, w tym 12 odrzeczownikowych typu *ciotula*, *mamula*, w których pełni on funkcję ekspresywną, tylko 2 odczasownikowe: *wrza-skula*, *zgadula*, 2 odprzymiotnikowe *biedula*, *brzydula* z tematami dezintegrowanymi,

¹⁵ W SGG(Z) są jeszcze: *puklaty* ‘pyzaty’ oraz *pukla* ‘kobieta pyzata, z pełnymi policzkami’.

¹⁶ Kartoteka SGP PAN notuje tylko w znaczeniu ‘kilo’.

1 dwumotywacyjny: *smarkula* (Grzegorzyczkowa, Puzynina 1979: 119). O sufiksie *-ula* ograniczonym jednak do tworzenia form żeńskich od nazwisk, przydomków, imion (typ *Gmyra* – *Gmyrula*) pisał Alfred Zareba (1965: 457–64). Na podstawie zebranego materiału wykazał, iż występuje on w południowo-zachodnich dialektach polskich, od Podhala, przez południowy i południowo-zachodni Śląsk po Gliwice i Częstochowę, na południu obejmuje Słowacczynę. Na funkcję feminizującą nacechowaną ekspresywnością sufiksu *-ula*, polegającą na tworzeniu pejoratywów w gwarach Małopolski i Śląska oraz nazw żon i córek, a także – szczególnie w Małopolsce – nazw krów zwrócił uwagę Stefan Warchoł (1968). Przeglądu gwarowych formacji z sufiksem *-ula* zawartych w SGP PAN dokonała A. Kowalska (1982). Materiał zebrany przez SGP PAN pokazuje, iż sufiks ten w innych gwarach tworzy też ekspresywne (o nacechowaniu pejoratywnym) męskie nazwy wykonawców czynności, np.: *bajdula* 1. ‘człowiek opowiadający wieści zmyślane, wysrane z palca’; 2. ‘kobieta lubiąca dużo mówić’; *bebtula* ‘człowiek, który dużo i beztreściwie mówi; gaduła, pleciuga’. W SGG(Z) tylko jeden wyraz z tym formantem jest używany zarówno na określenie mężczyzny, jak i kobiety. Jest to *dziadula* oznaczający niezdarę (r. męski) i niechlujną kobietę¹⁷. W gwarze zagórzańskiej formant *-ula* utworzył 31 nazw żeńskich od nazw męskich, zawsze pejoratywnych, tylko w kilku formacjach można mówić o innej motywacji. Są tu wyrazy: *babrula* ‘kobieta pracująca niedbale, niezdarnie’ od *babracz*; *bajczula* *bajcula* ‘plotkarka’ od *bajczarz* *bojcosz*; *bazgrula* ‘kobieta brzydko pisząca’ od *bazgracz*; *bebtula* ‘kobieta mówiąca dużo, niewyraźnie, od rzeczy’ od *beblacz/beblak*; *bejdula* ‘kobieta mówiąca bez sensu, pleciuga’ od *bej dak*; *biedula* *bydula* ‘kobieta biedna’ od *biedak*; *beksula* ‘kobieta stale płacząca’ od *beksa*; *boczula* *bocula* ‘krzywooka dziewczyna, patrząca spode łba; dziewczyna ponura’ od *boczoń* *bocoń* ‘człowiek patrzący spode łba’; *charkula* ‘kobieta opryskliwa, kłótniwa’ od *charkacz*; *chlastula* ‘kobieta mówiąca byle co, bzdury, głupstwa’ od *chlastak*; *chytrula* ‘kobieta chytra’ od *chytrak/chytrus*; *ciamkula* ‘kobieta niemrawa; jedząca głośno, mówiąca niewyraźnie’ od *ciamkacz*; *ciaptula* ‘kobieta mówiąca byle co, bez zastanowienia’ od *ciaptak*; *drzystula* *dżystula* ‘kobieta dużo mówiąca, bez sensu; pierwotnie: puszczająca gazy’ od *drzystak*; *dudrula* ‘kobieta powoli pracująca’ od *dudracz*; *garbula* ‘kobieta z garbem’ od *garbacz*; *gizdula* ‘kobieta brudna (ubrudzona w kale); niemoralna’ od *gizdak*; *głuptula* *guptula* ‘głupia kobieta’ od *głuptak*; *grajdula* ‘kobieta niemrawa, powolna, nieporadna’ od *grajdak*; *mamrula* ‘kobieta niewyraźnie mówiąca, gderliwa’ od *mamrak/mamracz*; *parchula* ‘Żydówka (przew.)’ od *parch* ‘wyprysk, śmieć; przezwisko Żyda’; *paprula* ‘kobieta nieporządnie coś robiąca’ od *paprak*; *pazdrula* ‘kobieta skąpa, zachłanna, chciwa’ od *pazdrak*; *piegula* ‘dziewczyna piegowata’ od *piegacz*; *piczula* *picula* ‘dziewczyna popłakująca, płaczka’ od *piczek* *piczek* ‘chłopiec popłakujący’, *pierdula* ‘kobieta puszczająca gazy; mówiąca bzdury’ od *pierzioch*; *piestrula* ‘kobieta guzdrząca się’ od *piestrak*;

¹⁷ Prof. J. Kobylńska w rozmowie telefonicznej potwierdziła, iż sufiks *-ula* w gwarze zagórzańskiej tworzy: 1) nazwy żon np.: Szarek > Szarkowo//Szarcula (gw. *Sarcula*); Knapczyk > Knapczyska (gw. *Knopcyska*)// Knapczula // gw. *Knopcula*; Świerk > Świerkowa (gw. *Świrkowo*)// Świerczula (gw. *Śwircula*); 2) nazwy krów typu Cisula, Gniadula, Krasula oraz 3) omówione w artykule najczęściej pejoratywne nazwy żeńskie od męskich. Nazwami własnymi w artykule się nie zajmuję, ponieważ SGG(Z) ich nie notuje.

pyskula 'kobieta kłótniwa' od pyskacz; smarkula 'mała dziewczynka' od smarkacz; szczerbula *scyrbula* 'kobieta bez wielu zębów' od szczerbacz; tryńdula *tryjdula* 'kobieta chodząca w kółko, niepotrzebnie; mówiąca dużo i niepotrzebnie, bez sensu' od tryńdak; wargula 'kobieta z dużymi wargami' od wargacz.

Wyrazy czarnula *cornula* 'dziewczyna o ciemnych włosach i ciemnej karnacji' od czarny/a; łakomczula *łakómczula* 'kobieta chciwa, łakoma' od łakomy/a z konektywym *-cz* różniąc się od pozostałych – ich podstawami są przymiotniki.

Sufiks *-ula* derywujący nomina feminativa od apelatywów jest szczególnie produktywny na terenie powiatu limanowskiego. Przytoczone w SGP PAN wyrazy pochodzą najczęściej z okolic Mszany Dolnej, rzadziej z Czarnego Dunajca, Nowego Targu oraz Myślenic. Dla porównania warto dodać, iż w *Porównawczym słowniku trzech wsi małopolskich*, w którym prof. Kucała zamieścił ok. 7000 wyrazów, sufiks *-ula* wystąpił zaledwie dwukrotnie. Liczny udział sufiksu *-ula* tworzącego nazwy żeńskie od apelatywnych nazw męskich w gwarze zagórzańskiej zauważony przez prof. Kobylińską jest potwierdzeniem faktu, iż sufiks ten był produktywny szczególnie w gwarach Małopolski, choć nie we wszystkich¹⁸, natomiast w polszczyźnie ogólnej był rzadki. W gwarze zagórzańskiej sufiks ten tworzył ekspresywne, pejoratywne nazwy kobiet, w definicjach leksykalnych tych wyrazów powinna się pojawić formuła: „z niechęcią o...”.

Sufiks *-ka*

Wyspecjalizowany w tworzeniu m.in. nazw żeńskich ogólnopolski sufiks *-ka*, we współczesnej polszczyźnie nieograniczenie produktywny (Grzegorzczukowa, Puzynina 1979: 119) jest w gwarze zagórzańskiej zdecydowanie rzadszy¹⁹. Formant ten utworzył derywaty: chlapaczka *chlapacka* 'kobieta mówiąca dużo i byle co' od niepoświadczonego w SGG(Z) chlapacz 'ten, kto mówi byle co, bez zastanowienia' (SGP PAN III, 3,504); chłaptaczka *chłaptocka* 'kobieta mówiąca byle co, bez zastanowienia' od chłaptak; fukaczka *fukacka* 'kobieta opryskliwa, fukająca' od fukacz; furgaczka *furgacka* 'kobieta, która wciąż lata, nigdzie miejsca nie zagrzeje' od furgacz; kłapaczka *kłapacka* 'kobieta dużo mówiąca' od kłapacz; kopaczka *kopocka* 'kobieta kopiąca ziemniaki' od kopacz; naganiaczka *naganiacka* 'kobieta np. łącząca w pary' od naganiacz; pijaczka *pijocka* 'alkoholiczka' od pijak; udawaczka *łudawacka* 'kobieta udająca kogoś lepszego, ważniejszego, kim nie jest' od udawacz; zbijaczka *zbijocka* 'kobieta nadmiernie oszczędna, gromadząca pieniądze, zapobiegliwa; sknera' od zbijak; żwakaczka *żwakacka* 'kobieta rozkrzyczana, dużo i głośno mówiąca' od żwakacz. Wśród 11 nazw żeńskich utworzonych sufiksem *-ka* przeważają formacje nacechowane pejoratywnie, podobnie jak nacechowane są rzeczowniki męskie, od których pochodzą. Cechą istotną nazw żeńskich pochodnych od męskich

¹⁸ Występowanie sufiksu *-ula* tworzącego apelatywa w gwarach polskich jest warte prześledzenia. Wstępny rekonesans poczyniony na podstawie zawartości słowników gwarowych pokazuje, iż jest on obecny np. na Podhalu, ale na pobliskiej Orawie już go nie ma.

¹⁹ W 1964 r. Bogusław Kreja pisał: „Najaktywniejszym dziś formantem feminatywnym, nie jako głównym, jest formant *-ka*. Jest on normalnie dodawany do formy męskiej (*nauczycielka*), rzadziej wymienia się z formantem tworzącym formę męską, np. *-in* (*mieszczanka*)” (Kreja 1964: 139).

jest brak dubletów – oba formanty: *-ula* i *-ka* tworzą inne formacje, nie stosuje się ich zamiennie.

Materiał słownikowy, pochodzący z SGG(Z), utworzony omówionymi wyżej sufiksami, w przeważającej części jest nacechowany emocjonalnie. Emocje wyrażane są w nich nie tylko sufiksami, ale też związkiem z nacechowaną gwarową podstawą. Tworzą więc tę warstwę słownictwa gwarowego, poprzez którą użytkownik języka wyraża subiektywne, emocjonalne sądy o rzeczywistości. Elementy tej rzeczywistości poddaje wartościowaniu, formułuje opinie *to jest dobre/ to jest złe*. Omówione w artykule słownictwo wyraża częściej wartości negatywne niż pozytywne, pejoratywność zawiera się w sufiksie, a także we wspólnych podstawie i derywatowi elementach semantycznych.

Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej) Józefy Kobylińskiej gromadzi gwarowy materiał leksykalny pozyskany przez Autorkę w rozmowach z mieszkańcami wsi. Daje to gwarancję odpowiedniości formułowanych definicji leksykalnych budowanych na podstawie dobrego rozpoznania kontekstów i właściwego rozszyfrowania znaczeń. Warstwa gwarowego słownictwa nacechowanego, w której nośnikiem emocji jest wykładnik formalny, może być wykorzystana do gwarowych badań aksjolingwistycznych²⁰, o potrzebie których nikogo już przekonywać nie trzeba.

Bibliografia

- Biolik M., 1983, *Przezviska i przydomki ludności wiejskiej (na przykładzie wsi Andrzejki w woj. łomżyńskim)*, „Onomastica” XXVIII, s. 165–179.
- Boryś W., 2006, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Buława M., 2014, *Zagadnienia aksjolingwistyczne w dialektologii – stan i perspektywy badań*, [w:] *Badania dialektologiczne, stan, perspektywy, metodologia*, red. M. Rak, K. Sikora, t. XVII, s. 55–64.
- Doroszewski W., 1929, *Monografie słowotwórcze. II. Formacje podstawowym –l- w części sufiksальной*, „Prace Filologiczne” XIV, s. 81–82.
- Gloger Z., 1985, *Encyklopedia staropolska*, t. IV, (przedruk fotooffsetowy wydania z 1900–1903 r.), Warszawa.
- Grzegorzczkowska R., Puzynina J., 1979, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa.
- Kąś J., Kurek H., 2001, *Język wsi*, [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski*, red. S. Gajda, Opole, s. 440–459.
- Kąś J., 2003, *Słownik gwary orawskiej*, Kraków.
- Kąś J., 2015 i n., *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. I–VIII, Bukowina Tatrzańska.
- Kobylińska J., 1990, *Gwara w utworach Władysława Orkana*, „Prace Monograficzne WSP w Krakowie” nr 123.
- Kobylińska J., 2002, *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)*, Kraków.

²⁰ Zob. Rak 2010, gdzie uwagi metodologiczne na temat badań aksjolingwistycznych w gwarach oraz Buława 2014, gdzie szczegółowy stan badań i rysujące się perspektywy.

- Kosyl Cz., 1988, *Typy motywacyjne przezwisk ludowych*, [w:] *Onomastyka w dydaktyce szkolnej i społecznej*, red. E. Homa, Szczecin, s. 205–213.
- Kowalska A., 1982, *Formacje z sufiksem -ula w gwarach polskich*, „*Studia Linguistica Polono-Jugoslavica*” II, s. 69–72.
- Kreja B., 1964, *Słowotwórstwo nazw żeńskich we współczesnym języku polskim*, „*Język Polski*” XLIV, s. 129–140.
- Kucała M., 1957, *Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich*, Wrocław.
- Masłowska E., 1982, *Słowotwórcze typy pejoratywnych nazw osób w dialekcie kaszubskim*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*” XIX, s. 41–58.
- Mączyński M. (oprac.), 2002, *Bibliografia prac prof. Józefy Kobylińskiej*, „*Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica*” 1, s. 9–15.
- Michalewski K., 1977, *Polski sufiks -ak na tle słowiańskim*, „*Prace Językoznawcze PAN*” LXXXVIII, s. 47–90.
- Rak M., 2010, *Dialektologia a aksjologia (na materiale gwary podhalańskiej)*, „*Język Polski*” 90, z. 4–5, s. 360–368.
- Sławski F., 1974, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*, [w:] *Słownik prasłowiański*, red. F. Sławski, t. I, Wrocław.
- Warchoń S., 1968, *W sprawie genezy i funkcji sufiksu -ula w słowiańskich nazwach osobowych i apelatywach*, „*Z Polskich Studiów Sławistycznych*”, seria 3, Językoznawstwo, s. 55–63.
- Zaręba A., 1965, *Ze związków językowych polsko-czesko-słowackich. (Rodzimy przyrostek -ula)*, „*Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*” 5, s. 457–464.
- Ziajka B., 2014, *Przezwiśka i przydomki jako czynnik podtrzymujący gwarę*, [w:] *Język w środowisku wiejskim*, t. II *Gwara – społeczeństwo – kultura*, red. E. Rudnicka-Fira, M. Błasiak-Tytuła, Kraków, s. 121–130.

Dialectal suffixes *-ok* [-ak], *-oc/-ac* [-acz], *-ula* and *-ka* in *Słownik gwary gorczańskiej (zagórzańskiej)* by Józefa Kobylińska

Abstract

Dialectal suffixes *-acz* [-oc], *-ak* [-ok], *-ula* and *-ka* in zagórzański dialect usually form pejorative names of people. Among female names, a special example is the suffix *-ula*, which is either non-existent in other dialects, or has a different function (forms names of wives or cows). By means of the words built with the use of these suffixes, language users make assessments and express critical attitude towards others.